

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1+159.942

В.В. Гордієнко

ІСТОРІЯ ЕМОЦІЙ У СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

***Анотація:** У статті досліджено суспільні і наукові передумови змін у сучасній світовій гуманітаристиці. Виявлено причини і показано процес становлення нового напрямку в історіографії – історії емоцій. Визначено провідних вчених, праці яких започаткували дослідження емоцій в соціо-гуманітарних науках. Встановлено і охарактеризовано три етапи розвитку досліджень емоцій в гуманітаристиці. Проаналізовано проблематику нового напрямку історіографії. Висвітлено основні підходи і методологічні принципи при дослідженні соціально-історичних аспектів емоцій.*

***Ключові слова:** гуманітаристика, історія емоцій, парадигма, почуття, емоційне співтовариство, емоційний притулок.*

Застосування в історичному наративі термінів емоційного стану є давнім засобом роботи фахового історика. Емоційно-антропоморфні поняття застосовувалися завжди і при описі великих соціальних груп, спільнот, які аналізувалися як дієвці. Їх використання виконує важливу функцію пояснення в історичній оповіді. Водночас, емоція в історичному процесі відіграє не останню роль і може бути предметом історичного аналізу сама по-собі. Традиційна історіографія зі своїм прагненням до раціональності розглядала емоції як те, що не вкладається в рамки класичного історизму і знаходиться за межами потоку історії. Оскільки, як вважалось, дієвець в історії керується раціональними мотивами, то його емоційні стани відносили до «ірраціонального» тобто, до того, що не може бути предметом дослідження історика, або до того, чим має займатися психолог, чи психіатр.

Драматичні події останнього часу, починаючи від атаки релігійних фанатиків на споруди Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. і закінчуючи нашою трагедією на Майдані і військовим конфліктом на Донбасі, істотно руйнують уявлення про те, що категорії страху і ненависті, співчуття і гордості можуть розглядатися лише як предмет абстрактних міркувань. Поширення інтересу в фаховому гуманітарному середовищі до проблематики емоцій в історичному процесі набуло сьогодні такої інтенсивності, що спеціалісти навіть вживають термін «емоційний поворот» в сучасній історіографії. Але «емоційний», або «афективний поворот» спостерігається не тільки в історіографії. Емоції є предметом прискіпливої уваги філософії, гендерних досліджень, мистецтвознавства, літературознавства, соціології, культурної антропології і інших наук, тобто, всієї сучасної гуманітаристики. З проблем емоцій проводяться наукові конференції, круглі столи, симпозіуми. В США, в Західній Європі, в Росії публікуються збірники досліджень з питань емоцій в існуванні спільноти, в індивідуальному житті, в історичному процесі.

Ми маємо намір у цій роботі проаналізувати суспільні і наукові обставини, які призвели до «емоційного повороту» в гуманітаристиці, окреслити ландшафт дослідницького поля в галузі історії емоцій, показати особливості методології і основні компоненти дослідницьких технік, які застосовуються при вивченні соціально-історичної місії афектів.

Дослідники знаходять перші спроби «історизації емоцій» ще в позитивістській історіографії XIX ст., у роботах першого історика культури Якоба Буркхардта, французького дослідника Жуля Мішле. Емоції, як предмет історичного аналізу, щоправда, спорадично постають у творах Йогана Хейзинги, Марка Блока [2, с.111]. Динаміку емоцій в історичному процесі, в «процесі цивілізації» ґрунтовно аналізував Норберт Еліас, якого вважають одним із засновників історії емоцій. Йому належить так звана «гідрравлічна концепція», згідно з

якою становлення цивілізації відбувалося значною мірою з допомогою регламентації і впорядкування емоцій. Тобто, чим цивілізованішою є спільнота, тим менше в ній проявляються крайнощі афективних станів індивіда, чи цілих груп. Цивілізований індивід виробляє здатність стримувати прояви емоцій [3].

Встановлено, що наприкінці 30-х рр. ХХ ст. з'являється гіпотеза, що емоції – це історично мінливий соціально-культурний конструкт. Про це у своїй статті «Чуттєвість і історія», яка була оприлюднена в журналі «Аннали соціальної історії» у 1941 р., писав Люсьєн Февр. У цій роботі він закликав істориків взяти до уваги емоції, написати історію радості, любові, страху, жалості [5, с.109]. Військова катастрофа, яку в ці місяці болісно переживали всі французи, позначилася на міркуваннях Февра. Тому, відомий німецький історик Ян Плампер не випадково зазначив, що «біля джерел історії емоцій стояли Гітлер і Февр» [4,с.13]. Згодом, у післявоєнний період соціальні рухи 60-х рр. і унікальні результати дослідження людського мозку стимулювали науковий інтерес до емоцій.

А вже у 1985 р. у жовтневому числі журналу «Американський історичний огляд» була оприлюднена стаття Пітера і Керол Стернс, в якій автори запропонували запровадити термін «емоціологія» для позначення наукової дисципліни, що вивчала б колективні емоціональні стандарти певного суспільства і емоційний досвід окремих суб'єктів і груп. Науковці також намітили і предметне поле досліджень «емоціології»: «Як і чому соціальні агентства та інститути висували на перший план одні і забороняли інші види емоцій, залишаючись нейтральними, або байдужими стосовно третіх?» [10,с.814].

Упродовж 90-х і, особливо, у 2000-х популярність нового напрямку в історіографії зростала. Незабаром емоціями ґрунтовно зацікавились психологи, оскільки після встановлення соціально-історичної природи афектів виявилось, що вони мають когнітивний характер. Економісти встановили істотну залежність виробничих процесів і економічних явищ від емоціональної складової суб'єктів економіки. Згодом, емоції опинились у центрі уваги практичного всього спектру наук сучасної гуманітаристики. Навіть військові історики отримали імпульс для дослідження раніше замовчуваних феноменів.

Ян Плампер виділяє три парадигми і, відповідно, три етапи у становленні історії емоцій. Перша, або універсалістська парадигма, існувала упродовж 1940 – 1980 рр. Друга парадигма, відома як соціальний конструктивізм, охоплює період 1985 – 1995 рр. Третя парадигма, яку у фаховому середовищі називають синтезом універсалізму і соціального конструктивізму, існує на даний момент [4,с.20]. Для універсалістської парадигми головним було уявлення про незмінність, надкультурність емоцій. Представники парадигми соціального конструктивізму вважали, що емоції є продуктом розвитку культури і залежать від її стану. Сучасна гуманітаристика зазнала істотного впливу природничих наук. Під впливом нових знань з нейробіології, когнітивної психології та інших наук частина фахівців у галузі історії емоцій змушена була визнати наявність в емоціях універсальних компонентів. Але форми вияву емоцій, все ж, як вважають науковці, визначаються культурними факторами [6, с.456]. Сьогодні дослідники емоцій займають проміжну позицію між двома крайнощами універсалізму і соціального конструктивізму, яку позначають терміном «синтез».

Проблемне поле історії емоцій, яке виникло в результаті «емоційного повороту» має такий вигляд: вираження й інтерпретація емоцій; з'ясування походження емоцій: чи вони виникають «всередині» духовного світу людини, чи вони запозичуються «ззовні» і привносяться з родини, близького оточення, відповідної суспільної інституції, загальної культурної ситуації в суспільстві; виявлення чого в емоції більше – індивідуального, чи вони коригуються етичними, релігійними, естетичними регуляторами; встановлення впливу емоцій на наші раціональні рішення і мотиви дій; вплив на продукування емоцій і створення «емоціональних співтовариств» (родини, конгрегації, князівського двору, салону, фахового колективу, блогу, нації і т.п.) таких культурних посередників як церква, література, кіно, реклама, Інтернет; залежність наших емоцій від місця, де ми їх переживаємо; різні форми прояву однієї емоції; гендерні, національні, лінгвістичні, соціальні відмінності емоційних проявів; вплив сучасної епохи на історико-культурну інтерпретацію емоцій; динаміка

мовних можливостей опису емоцій; роль емоцій в історії; напрям розвитку історії емоцій (до посилення контролю, стандартизації, чи до лібералізації і демократизації почуттів). Важливою проблемою є також виявлення рівня продуктивності взаємодії історії емоцій з психологією і нейрофізіологією [1].

Шведська дослідниця Карин Юханіссон пише про «структури почуттів» - своєрідний соціальний досвід, моделі почуттів і настроїв, або емоційну систему норм, яку також слід вивчати. Встановлення домінуючої структури почуттів дає можливість дослідникові виявити межі відповідного історичного періоду [7,с.8].

Фахівці з історії емоцій розробили методологію і методику вивчення цього предмету. У залежності від завдань, які ставить перед собою дослідник і від того, в якій площині він проводить аналіз, застосовуються особливі техніки дослідження. Серед найпоширеніших вимог до історичного дослідження емоцій виділяються декілька. Так, американська дослідниця Барбара Розенвейн у своїй статті «Проблеми і методи в історії емоцій» наголошує на тому, що дослідник емоцій повинен скласти ретельний опис доступних джерел для кожного емоційного співтовариства. Вона стверджує, що історики слід підбирати джерела, які б містили вираження емоційних станів кількох представників даної спільноти. Важливою дослідницькою процедурою в такому дослідженні, на її думку, має стати уточнення термінів, якими позначаються різні емоції, встановлення значень цих термінів, що вкладалися в них людьми минулих епох. Вона рекомендує історикам емоцій звертатися до давніх теоретиків емоційних станів: античних філософів, середньовічних богословів тощо. У творах Платона, Аристотеля, Епікура, Фоми Аквінського, наголошує Розенвейн, містяться детальні описи термінів, які позначали емоції в давні часи. Крім цього, на її думку, дослідник має розрізняти значення слів і фраз, які виражають емоції відповідної групи, щоб виявити їх відносну важливість для цього співтовариства. Дослідниця акцентує увагу на феномені «мовчання» джерел, який повинен прочитуватися істориком, оскільки у відповідну історичну епоху могли бути заборони на обговорення, чи просто згадування відповідних переживань, що є певним симптомом для «емоційних співтовариств». Так, вона сумнівається в правоті Яна Плампера, який описував страх російських солдатів під час Першої світової війни, бо цей стан зберігся в їхніх листах, і заперечував наявність страху в російських солдатів у 1812 р., оскільки в письмових джерелах цього часу про страх не згадується. Розенвейн зазначила, що, можливо, у 1812 р. говорити, а тим більше описувати почуття страху на війні було неприйнятним у спілкуванні і в побуті. Дослідник історії емоцій, наголошує дослідниця, повинен навчитися правильно прочитувати емоційні метафори, знаходити іронію у вираженні емоцій у відповідних джерелах. На завершення історичного дослідження емоцій, стверджує вона, науковець має з'ясувати їхню соціальну роль, а також зміни, що відбуваються в емоційній сфері упродовж історії відповідного співтовариства [8].

Упродовж 2000-х рр. відбулась диференціація дослідницького поля історії емоцій. Утвердилось три провідні лінії цього напрямку історіографії. Свій варіант історії емоцій запропонував американський історик Вільям Редді. У 2001 р. була оприлюднена його книга «Навігація емоцій». У ній автор проаналізував і систематизував емоційні висловлювання і жести і їх здатність впливати на емоційне життя індивіда. Він виявив змінний характер емоційних висловлювань і жестів і те, що вони здатні допомогти приховати, посилити, або викликати відповідні почуття в індивіда. В його роботі такі висловлювання і жести названі емотивами, і саме вони опинилися в центрі дослідницької уваги. Предметом нового напрямку історіографії Вільям Редді визначив вивчення емотивів у їх взаємодії та в історичній динаміці. Теорія емотивів поповнилася такими поняттями як «агенти», «емоційні режими», «емоційні сховища», «емоційні притулки», «емоційне страждання». Застосовуючи новий понятійний апарат, Вільям Редді проаналізував емоційну історію кінця XVIII – початку XIX ст. у Франції. Зокрема, «аристократичний салон» і «масонську ложу» він відносить до «емоційних притулків» представників французького дворянства, які переживали «емоційне страждання» у зв'язку з колізіями старого режиму. Новостворена методологія історії емоцій

дає можливість авторіві «Навігації емоцій» подати нову інтерпретацію причин Французької революції, якобінського терору, культурних феноменів сентименталізму і романтизму [11].

У 2006 р. вийшла в світ праця американського історика Даниеля Гросса «Секретна історія емоцій». Автор запропонував нову техніку історичних досліджень емоцій. Гросс пов'язує емоції з соціальними ідеологіями. Емоції в його концепції – це риторичні конструкти, вивчення яких може дати багатий матеріал для дослідника. Зокрема, автор аналізує «нерівний розподіл» емоцій між представниками різних спільнот і груп у різні історичні відрізки часу. Крім того, науковець звернув увагу на те, як сприймаються в історичному процесі одні й ті ж емоції. Пасивність, смирення і апатія мали високу цінність у минулі епохи європейської цивілізації, а сьогодні ці емоції розглядаються як суспільні вади. Гросс встановив, що в суспільстві існує приховане переконання про «права» деяких спільнот на певні почуття і заперечення такого «права» для інших спільнот. Як приклад, він наводить всевітню скорботу за загиблою принцесою Діаною і абсолютну байдужість мас до смерті простої людини. Свою інтерпретацію проблемного поля історії емоцій Деніель Гросс вважає науковою спробою створення нової риторики емоцій і пристрастей [9].

Внесок у розширення дослідницького поля історії емоцій зробила німецька історик Уте Фреверт. У роботі «Втрачені і набуті емоції в історії» (2011 р.) вона спробувала виявити обставини «виникнення» і «щезання» емоцій в історичному процесі. Крім цього, в дослідженні з'ясовується роль гендера у формуванні емоційних режимів, а також стилів вираження емоцій. Свою концепцію Фреверт означила як «економія емоцій». Німецька дослідниця проаналізувала емоції «співчуття» і «жалості», показала їх поширення в середовищі освічених людей XVIII ст. і їх роль у новітніх гуманістичних концепціях боротьби проти жорстокості і т.п. Уте Фреверт, чи не вперше в гуманітаристиці, ставить проблемне питання про межі жалості в сучасній цивілізації. Відомий російський дослідник І. Вінницький стверджує: «Якщо для Редді історичним рушієм західної емоційності є страждання (ображений монархом дворянин знаходить собі притулок у салоні або ложі; розчарований у сентиментальній тиранії громадянин здобуває відносний спокій в романтичному усамітненні), то для Фреверт таким рушієм є жалість» [1].

Популярність історії емоцій упродовж останніх років посилюється. Свідченням цього є оприлюднення збірників праць провідних фахівців з історії емоцій різних країн. У Росії в 2010 р. вийшла в світ збірка статей «Російська імперія почуттів: Підходи до культурної історії емоцій» за редакцією Яна Плампера, Шамми Шахадат і Марка Елі. Можливо, цим збірником започатковується новий етап дослідження емоцій, упродовж якого в центрі уваги будуть етнічні аспекти емоцій. Серед проблем, які піднімаються в статтях збірника на особливу увагу, з огляду на наші тривожні реалії війни, заслуговує така проблема: якими способами політичні режими використовують і трансформують емоції своїх підданих і громадян? [4]

Отож, як бачимо, становлення історії емоцій вкладається в загальну логіку розвитку гуманітаристики. Посилення зв'язків між соціо-гуманітарними і природничими науками зумовили подолання упередженості вчених щодо емоцій, які довго залишалися на периферії соціальних досліджень через переконання науковців у їх «ірраціональності». Виявлення науковцями тісного зв'язку між думкою і почуттям, між індивідуальним і суспільним у почуттях спричинили залучення емоцій до предметної сфери історіографії. Перетворення історії емоцій у повноцінну наукову дисципліну супроводжується її інституалізацією і внутрішньою диференціацією. Усталення методології і методики досліджень відкриває перед історією емоцій широкі дослідницькі перспективи.

Гордиенко В.В. История эмоций в современной гуманитаристике.

Аннотація: В статъе исследованы общественные и научные предпосылки изменений в современной мировой гуманитаристике. Выявлены причины и показан процесс становления нового направления в историографии - истории эмоций. Определены ученые, труды которых открыли исследование эмоций в социо-гуманитарных науках. Установлены и

охарактеризованы три этапа развития исследования эмоций в гуманитаристике. Проанализирована проблематика нового направления историографии. Освещены основные подходы и методологические принципы при исследовании социально-исторических аспектов эмоций.

Ключевые слова: гуманитаристика, история эмоций, парадигма, чувства, эмоциональное сообщество, эмоциональное убежище.

Hordiyenko V.V. The history of emotions in modern humanities.

Abstract: In this article social and scientific backgrounds of change in contemporary world humanities have been investigated. The reasons have been examined and the process of settling a new trend in historiography – the history of emotions has been shown. It has been defined the leading scientists, whose works have started the research of emotions in socio-humanities. The three stages of the development the research of emotions in humanities have been characterized. The problems of a new trend of historiography have been analyzed. It has been highlighted the main approaches and methodological principles while researching social and historical aspects of emotions.

Key words: humanities, the history of emotions, paradigm, emotions, emotional community.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винницкий Илья. Заговор чувств, или Русская история на «эмоциональном повороте» / Илья Винницкий. – «НЛО», 2012. – № 117. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/v35-pr.html>

2. Дементьев И.О. «Последний крик моды»: достижения и перспективы истории эмоций в новейшей западной историографии / И.О. Дементьев. // Историческая психология государственного управления / под. ред. А.А. Коноленко. – Саратов: ЦПЭИ СНЦ РАН, Буква, 2014. – Вып.1. – 184 с. – С.111 – 119.

3. Норберт Элиас. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том 1. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 332 с.

4. Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций. Сб. статей / Под ред. Яна Плампера, Шаммы Шахадат и Марка Эли. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 512 с.

5. Февр Люсьен. Бои за историю / Люсьен Февр. – М.: Наука, 1991. – 628 с.

6. Хмелевская Ю.Ю. «История эмоций» в современной историографической парадигме. Истоки, возможности и проблемы / Ю.Ю. Хмелевская. // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Издательство ЛКИ, 2012. – 608 с. – С.452 – 461.

7. Юханнисон Карин. История меланхолии. О страхе, скуке и печали в прежние времена и теперь / Карин Юханнисон. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 320 с.

8. Rosenwein B.H. Problems and Methods in the History of Emotions / B.H. Rosenwein. // Passions in Context: International Journal for the History and Theory of Emotions. – 2010. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.passionsincontext.de/index.php?id=557>.

9. Gross D.V. The Secret History of Emotion: From Aristotle's Rhetoric to Modern Brain Science / D.V. Gross. – Chicago: The University of Chicago Press, 2006. – 194 p.

10. Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards / P. Stearns, C. Stearns. // American Historical Review. – 1985. – №4. – P.813 – 836.

11. Reddy W. The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions / W. Reddy. – New York: Cambridge University Press, 2001.